

anne ve babaları tarafından hristiyanlaştırılmadan önce hak dini benimsemelerini sağlama gayretinin söz konusu olduğu anlaşılar. Devşirme kurumunun Osmanlı Devleti için sağladığı faydalar, Osmanlı ulemâsınca Wittek'in de ifade ettiği gibi (BSOAS, XVII, 275) zaruret ve örf kavramı içerisinde değerlendirilmiş ve özellikle müslümanlaştırma konusunda yerleşmiş olan İslâmî anlayışın zorlanmasına itiraz edilmiştir.

Yine bazı müsteşriklerin devşirme sistemini doğrudan doğruya İslâmlaştırma ve Türkleştirme olarak değerlendirmeleri de (Gibbons, s. 97 vd.) tutarsız görünmektedir. Zira bu sistem öncelikle askere olan ihtiyaçtan doğmuştur. Eğer amaç Türkleştirme olsaydı daha kuruluş yıllarında bu yola başvurulurdu. Ayrıca Osmanlılar doğrudan bir İslâmlaştırma politikası takip etselerdi sınırları içindeki toplulukların hemen tamamının müslüman olması gerekirdi. Aksine Osmanlılar Ortodoksluğu ihya etmekle kendi tebaasının din ve vicdan hürriyetine saygı göstermiş, gayri müslim halka zimmi muamelesi yapmıştır. Türkleştirme ve İslâmlaştırma iddiasını mesnetsiz bırakan bir başka delil de devşirme kanununun XV. yüzyıl ortaları gibi oldukça geç bir dönemde tamamen zaruretlere dayanarak uygulanmış olmasıdır. Düzenli olarak XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar (yaklaşık 150 yıl) uygulanan sistem zamanla gevşemiş, kapıkulu ocaklarının nefer ihtiyacı daha ziyade kuloğlu ve ağa çırağı denilen kimselerden karşılanmıştır. Osmanlı Devleti'nin ömrüyle kıyaslandığında 150 yıl gibi fazla uzun olmayan süre içinde ise devşirme her yıl değil birkaç yılda bir veya askere ihtiyaç duyuldukça yapılmıştır. Devşirmelerin eğitildiği acemi ocaklarının mevcudunun hiçbir devirde 10.000 kişiyi geçmediği göz önüne alınırsa İslâmlaştırma politikasının ne derece geri planda kaldığı daha iyi anlaşılır. Osmanlılar'ın fethettikleri yerleri Türkçeleştirmek ve İslâmlaştırmak için iskân ve sürgün gibi daha değişik yöntemler uyguladıkları bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, II, 315, 346; Buhârî, "Kader", 3, "Cenâ'iz", 80; Müslim, "Kader", 23, 24, 25; BA, MD, nr. 2, s. 139; nr. 3, s. 71, 141, 369; nr. 5, s. 24-25, 96, 123, 304; nr. 6, s. 22, 186, 270; nr. 7, s. 12, 336; nr. 22, s. 292, 299 vd.; nr. 24, s. 28; nr. 69, s. 72; BA, MAD, nr. 7534, s. 227, 621; BA, TD, nr. 571, s. 101-102; BA, İbnülemin-Askerî, nr. 18; Neşrî, Cihannüma

(Unat), I, 199; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, I, 40-41; Selânikî, *Târih* (İpsirli), II, 482; Âlî Mustafa Efendi, *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidü'l-mecâlis*, İstanbul 1956, s. 20 vd.; *Mebde-i Kânûn-ı Yeniçeri*, tür.yer.; Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman*, s. 89; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İstanbul 1990, II, 123-127; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), s. 28 vd., 74; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 598; *Kitâb-ı Müstetâb* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1974, s. 6-8, 26; *Kitâbu Me-sâlihü'l-müslimîn ve menâfi'l-mü'minîn* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1980, s. 63-67; *Kânunnâme*, Âtuf Efendi Ktp., nr. 1734, vr. 36^{a-b}; Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh*, I, 454; Atâ Bey, *Târih*, I, 22 vd., 33-34; Ahmed Cevad, *Târih-i Askerî-i Osmânî*, İstanbul 1297, I, 179-183; Hezârfen, *Telhisü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, Bibliothèque Nationale Ancien Fond, nr. 40, vr. 80^{a-b}; *Eyyûbî Efendi Kânunnâmesi*, İÜ Ktp., TY, nr. 734, vr. 14^a-20^a; Ahmed Refik, *Devşirme Usûlü*, İstanbul 1934; a.mlf., "Onuncu Asırda Acemi Oğlanlar", *İkdâm*, sy. 8969, İstanbul 6 Mart 1922; a.mlf., "Devşirme Usûlü. Acemi Oğlanlar", *DEFM*, V/1-2 (1926), s. 1-14; H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (trc. Ragıp Hulusi), İstanbul 1928, s. 97 vd.; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, 13-30, 44, 90, 97-100, 109 vd., 139-141, 623-624; a.mlf., "Devşirme", *İA*, III, 563-565; Barkan, *Kanunlar*, s. 72-85; Reşat Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, İstanbul 1964, s. 27-34; Rycout, s. 40-42; Albert Howe Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* (trc. Seçkin Cılızoğlu), İstanbul 1987, s. 47, 56 vd.; Daniel Pipes, *Slaves Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, New Haven 1981, tür.yer.; B. D. Papsulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Ottomanischen Reich*, München 1963, tür.yer.; E. Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300-1481)* (trc. Yılmaz Öner), İstanbul 1986, I, 147-148; Pakalın, I, 60, 444-448, 560; Paul Wittek, "Devşirme and Şari'a", *BSOAS*, XVII (1955), s. 271-278; V. L. Ménage, "Some Notes on the Devşirme", a.e., XXIX (1966), s. 64-78; a.mlf., "Sidelights on the devşirme from İdris and Sa'duddin", a.e., XVIII (1956), s. 181-183; a.mlf., "Devşirme", *EI²* (Fr.), II, 217-219; Aleksandar Matkovski, "Prilog Pitanju Devşirme", *POF*, XIV-XV (1964-65), s. 273-309; Speros Vryonis, "Isidore Glabas and the Turkish Devşirme", *Speculum*, XXXI (1956), s. 433-443; a.mlf., "Seljuk Gulams and Ottoman Devşirmes", *Isl*, XLI (1965), s. 224-252; R. C. Repp, "A Further note on the Devşirme", *BSOAS*, XXXI (1968), s. 137-139; Claude Cahen, "Note sur l'esclavage musulman et le devşirme Ottoman, à propos de travaux récents", *JESHO*, XIII/2 (1970), s. 211-218; E. Kovačević, "Jedan dokument o devşirmî-A document concerning devşirme", *POF*, XXII-XXIII (1972-73), s. 203-209; Hasan Kaleshi, "Türkler'in Balkanlar'a Girişi ve İslâmlaştırılma. Arnavud Halkının Etnik ve Milli Varlığının Korunmasının Sebepleri", *TED*, sy. 10-11 (1979-80), s. 177-194; Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi", *TTK Belleten*, sy. 198 (1986), s. 679-722; Mücteba İlgürel, "Yeniçeriler", *İA*, XIII, 385 vd.; a.mlf., "Acemi Oğlanı", *DİA*, I, 324-325.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

DEVVÂNÎ

(الدواني)

Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî (ö. 908/1502)

Dini ve akli ilimlerin çeşitli dallarında eser veren Eş'arî kelâmcısı.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber kaynakların verdiği farklı bilgilere göre 827-830 (1424-1427) yılları arasındaki bir tarihte İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde dünyaya geldi. Âlim ve soylu bir aileye mensup olduğu anlaşılan Devvânî'nin babası Es'ad, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin talebelerinden olup *es-Sevâdü'l-a'zam* adlı tefsirin müellifidir. Devvânî ilk tahsiline Kâzerûn'da başladı. Burada babasından sarf, nahiv, mantıkla bazı şer'î ve akli ilimleri okudu. Daha sonra Şiraz'a giderek pek çoğu Cürcânî'nin talebesi olan Safiyyüddin el-İcî, Ebû'l-Mecd Abdullah el-Geylî, Mazharüddin Muhammed el-Kâzerûnî, Rûkneddin Rûzbihân eş-Şirâzî, Muhyiddin Muhammed el-Güşekenârî, Hümâmeddin Gülbârî, Hasan Şah Bakkâl ve Muhyevî Lârî gibi âlimlerden akli ve nakli ilimleri tahsil etti. Meşhur muhaddis İbn Hacer el-Askalânî'den doğrudan rivayette bulunduğu bizzat kendisi ifade etmekte, talebesi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'ye verdiği icâzetnâmeden de döneminin tarikat ve tasavvuf erbabıyla yakın ilişki içinde olduğu, hatta hırka giydiği anlaşılmaktadır (*İcâzetnâme*, vr. 44^b-45^a). Kaynaklarda Molla Celâl, Celâleddin ed-Devvânî şeklinde de anılan Devvânî, muhtemelen şecerelerinin Hz. Ebû Bekir'e ulaşmasından dolayı eserlerinde "Siddîkî" nisbesini kullanmıştır. Özellikle bazı yeni araştırmalarda Devvânî nisbesinin "Devânî" şeklinde okunması gerektiğine dair görüşler bulunmakla birlikte onun yaşadığı döneme yakın kaynaklar Devvânî telaffuzunu benimsemiştir.

Daha talebeliği sırasında üstün zekâsı, ilmi ve faziletiyle temayüz eden Devvânî'nin tahsilini tamamladıktan sonra Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın oğlu Ebû Yûsuf tarafından sadâret görevine getirildiği bilinmektedir. İlk müderrisliğine de Cihan Şah tarafından 1465 yılında Tebriz'de yaptırılan Gökmedrese'de (Muzafferîye Medresesi) başladığı bazı eserlerine bizzat koyduğu kayıtlar-

dan anlaşılmaktadır (*Şevâkilü'l-hûr*, vr. 92^b). Akkoyunlular'ın Tebriz'i ele geçirmesinin ardından Irak'a giden Devvânî bir müddet sonra tekrar Şiraz'a dönerek bundan sonraki hayatının büyük bir kısmını burada geçirdi. Devvânî'nin bazı eserlerini Uzun Hasan ve Sultan Halil gibi Akkoyunlu hükümdarlarına ithaf etmesi onun bu hükümdarlarla iyi ilişkiler içinde bulunduğunu göstermektedir. 1478 yılında Akkoyunlu Devleti'nin başına geçen Sultan Yâkub, Devvânî'yi merkezi Şiraz olan Fars eyaleti kâdilkudâtlığına tayin etmiş ve Devvânî muhtemelen Şiraz'dan kaçışına kadar bu görevde kalmıştır. Akkoyunlular'ın son dönemlerinde yaşanan siyasi karışıklık sırasında tahta geçen (1497) Göde Ahmed Bey Celâleddin ed-Devvânî'ye büyük saygı göstermekteydi. Ancak bu sultanın aynı yıl öldürülmesi üzerine o sırada Fars valisi bulunan Purnek Kasım Bey mallarını müsâdere ederek Devvânî'yi hapsetti. Bir müddet sonra hapisten kurtulan Devvânî Şiraz'ı terketmek zorunda kaldı. Önce Fars eyaleti sınırları içindeki Lâr bölgesine, ardından Hürmüz Boğazı'ndaki Cerûn (Hürmüz) adalarına kaçtı. *Tefsîru sûreti'l-Kâfirûn* ve *Şerhu'l-‘Aķâ'id*’i'l-‘Ağudıyye adlı eserlerini bu adada yazdı (905/1499). Siyasî karışıklığın biraz durulması üzerine memleketine dönme üzere buradan Kâzerûn'a doğru yola çıkan Devvânî, yolda ordusuna katıldığı Akkoyunlu Ebü'l-Feth Bey'den büyük saygı ve itibar gördü. Bu yolculuk sırasında doğum yeri olan Devvân'ın yakınındaki Fülüâbgîne mevkiinde hastalanarak 9 Rebîülâhîr 908'de (12 Ekim 1502) vefat etti ve kendi köyünde halen mevcut olan mezara defnedildi. Devvânî'nin aynı yılın Receb ayı içinde öldüğü de rivayet edilir.

Kaynaklar, Devvânî'nin Abdülhâdî ve Sa'deddin adlı iki oğlunun ve talebesi Muzafferüddin Ali eş-Şîrâzî ile evlenen bir kızının olduğunu nakletmektedir. Abdülhâdî babasından önce vefat etmiş, Sa'deddin ise Şiraz'da eğitim ve öğretimle meşgul olmuştur.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri zamanında yetişip önemli görevler üstlenen Devvânî yaşadığı yüzyılın büyük âlimlerinden biridir. Osmanlı Padişahı II. Bayezid ile mektuplaşarak onun iltifat ve hediyelerine mazhar olması (Feridun Bey, I, 364), eserlerinin vefatından önce başta İran ve Osmanlı toprakları olmak üzere İslâm dünyasının birçok yerinde tanınması, henüz kendisi hayatta iken

şöhretinin yayıldığını göstermektedir. Bu şöhreti sebebiyle çeşitli İslâm ülkelerinden pek çok talebe kendisinden ilim tahsil etmek için Şiraz'a gelmiş, daha sonra bu öğrenciler vasıtasıyla oldukça geniş bir "Devvânî ekolü" oluşmuştur. Kaynaklarda birçok talebesinin adı zikredilmekle birlikte ilmî faaliyetlerini İran'da devam ettiren en meşhur talebelerinin Cemâleddin Mahmûd eş-Şîrâzî ile Kâdî Mîr Hüseyin el-Yezdî olduğu söylenebilir. Safevîler'in İran'a hâkim olması üzerine buradan kaçarak İstanbul'a giden damadı Muzafferüddin Ali eş-Şîrâzî ile Hekimşah Muhammed el-Kazvînî de onun tanınmış öğrencilerindendir. Şiraz'a giderek Devvânî'den yedi yıl tahsil gördükten sonra İstanbul'a dönen, II. Bayezid döneminde Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi de hocasının eser ve görüşlerinin yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Felsefî ve Kelâmî Görüşleri. Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî gibi büyük üstatlardan sonra gelmesine rağmen onlar kadar etkili bir şahsiyet olan Devvânî'nin bazı eserleri Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve bunlar üzerinde birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Felsefe ile kelâmın birleştirildiği dönemin bâriz özelliklerini taşıyan eserlerinin birçoğunda Eş'arî kelâmının, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ait vahdet-i vücûd görüşünün ve ısrak felsefesinin izlerini görmek mümkündür. Devvânî, tefsirle ilgili risâleleri dâhil hemen her eserini kelâmî, felsefî ve tasavvufî bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Düşüncelerinde çok defa kelâm ve tasavvuf yönü ağırlık kazandığı halde kendisinden sonra felsefeye ilgi duyanlar tarafından örnek alınmıştır. Devvânî'nin felsefeye ve özellikle ısrak felsefesine olan ilgisi, daha ilmî hayatının başlarında iken Sühreverdî'nin *Heyâkilü'n-nûr* adlı eserini şerhetmesinden anlaşılmaktadır. Bundan başka Devvânî, ısrak felsefesinin en önemli özelliklerinden biri olan İsrâkî sezgiyi de kabul etmekte, hatta hikmete ilişkin birçok meselenin bu sezgi olmadan anlaşılamayacağını savunmakta (*Şevâkilü'l-hûr*, s. 130, 149, 179) ve İsrâkıyye mensuplarını büyük övgü ile anmaktadır (*Risâle-i Tehlîyye*, II, 25 vd.). Bunun yanında Meşşâî felsefeye de âlemin kîdemi gibi bazı konular hariç sert tenkitler yöneltmemekte, aksine birçok eserinde İbn Sînâ ve Fârâbî'nin fikirlerinden istifade etmesinin yanı sıra hükemânın nurlarını "nû-

bûvvet kandili"nden aldıklarını söylemektedir (*Risâle-i ‘Adâlet*, s. 69; *Ahlâk-ı Celâlt*, s. 33). Devvânî bu görüşlerinin yanında sudûr teorisi gibi çok tenkit edilen felsefî görüşleri bile benimsemiştir (*Şevâkilü'l-hûr*, s. 184). Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'sinde İslâm filozoflarını tekfir etmesine gerekçe olarak gösterdiği üç meseledeki görüşlerinden âlemin kîdemiyle ilgili olanını Devvânî de birçok eserinde reddetmiş, ancak Allah'ın cüz'îyyâtı bilmesi ve haşrin cismanîliği konularında Gazzâlî'den farklı düşülmüştür. Ona göre filozoflar Allah'ın bazı şeyleri bilmediğini söylememiş, sadece cüzleri kûl (tümel) olarak bildiğini savunmuşlardır. Gazzâlî'nin tekfiri ise Allah'ın bazı şeyleri bilmediğini savunanlara yönelik olup İslâm filozoflarıyla ilgili değildir (*Şerhu'l-‘Aķâ'id*, s. 29-30). Benzer bir tavrı cismanî dirilişe dair tartışmalarda da göstererek buna inanmanın gerekli olduğunu ve inkâr edenin tekfir edileceğini belirtmekle birlikte İbn Sînâ'nın cismanî dirilişi felsefeye göre değil şeriatı göre kabul ettiğini, ruhanî dirilişi ise felsefî metotla ispat ettiğini ve böylece felsefe ile şeriatı birleştirmek istediğini savunmuştur (a.g.e., s. 61, 63-64).

Devvânî, Allah'ın varlığını ve birliğini ispat etmek için akllî delile güvenmektedir (*Risâle-i Tehlîyye*, s. 22). Bununla birlikte bir eserinde vahdâniyyetin akıl, nakil, çeşitli burhanlar ve keşf'le sabit olduğunu, bu konuda şüphelerden ise akıl eksikliği veya selim yaratılışlarının bozulması sebebiyle böyle düşündüklerini savunmaktadır (*Risâle-i Şayha ve Şadâ*, s. 139). İsbât-ı vâcib konusunda kaleme aldığı müstakil risâlelerden başka hemen her eserinde Allah'ın varlığı, birliği vb. hususlara yer vermesi Devvânî'nin bu konulara özel bir önem atfettiğini gösterir. Devvânî, isbât-ı vâcib konusunda hudûs ve imkân delillerinin her ikisini de kullanmakta ve imkân delilinin tek başına yetersiz olacağını savunmaktadır (*er-Risâletü'l-kadîme ft isbâtü'l-vâcib*, s. 8).

Devvânî Allah'ın sıfatları konusunu birçok eserinde tartışmasına rağmen isbât-ı vâcib için benimsediği akllî metodu aksine sıfatların naklî delillerle ispat edilmesinin en sağlam yol olduğunu belirtmektedir (*Risâle-i Tehlîyye*, II, 22-23). Sıfatların zât üzerine zâit olup olmadığı meselesinde ise bunun temel inanç konularından olmadığını, bu sebeple de iki görüşten birini benimseyenin tekfir edilemeyeceğini ifade eder;

ayrıca bu konunun ancak keşf yoluyla anlaşılabilirliğini söyler (*Şerhu'l-‘Akā'id*, s. 28). İhtiyarî fiiller mevzuunda gerçek etkenin Allah olduğunu, kulun ise sadece kesbde bulunduğunu kabul eden Devvânî, ilk dönemde yazdığı eserlerinde bu görüşün karşısında yer alan Mu'tezile hakkında özellikle kulların fiilleriyle ilgili olarak ilhâd suçlamalarına varan çıkışlar yapmışsa da (*Şevâkilü'l-ḥûr*, s. 217) son eserlerinde daha mutedil bir tavır sergileyerek bu görüşte olanları tekfir etmenin uygun olmayacağını belirtmiştir (*Şerhu'l-‘Akā'id*, s. 79).

Eklektik görüşleri ahlâk ve siyaset düşüncesine de yansımış olan Devvânî, bu alanda felsefî muhteva itibarıyla Nasîrüddîn-i Tûsî'yi ve onun *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eserini yakından takip etmiştir. Devvânî, bu konudaki en önemli eseri olan *Ahlâk-ı Celâlî*'de felsefî ahlâkla dinî ahlâkın istilâh ve muhtevalarını birleştirmiştir. Bunun neticesi olarak sırât-ı müstakim ile özdeşleştirdiği felsefî ahlâktaki itidal anlayışı ve dinî bir kavram olan insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi oluşu, Devvânî'nin ahlâk düşüncesinde önemli bir yer işgal eder (*Ahlâk-ı Celâlî*, s. 20, 25 vd., 88; *Risâle-i 'Adâlet*, s. 65). Kendisinden sonra *Ahlâk-ı Celâlî* olarak şöhret bulan eserini *Levâmi'ü'l-işrâk fî mekârimi'l-ahlâk* şeklinde adlandırması da onun tasavvufî ve işrâkî bakış açısının sonucudur. Nitekim Devvânî bu kitabının girişinde ahlâk meselelerini ele alırken âyet ve hadislerle sahâbe, tâbiîn, din büyükleri ve işrakî filozoflarından istifade edeceğini belirtmektedir (s. 17). Benzeri eklektik tavrı siyaset düşüncesinde de sürdüren Devvânî, daha önce fıkıhçıların yazdığı siyasetle ilgili eserlerle nasihatnâme ve siyasetnâme türü kitaplarda işlenen meseleleri siyaset felsefesinin içinde ele almıştır.

Daha çok bir kelâmcı olarak tanınan Devvânî'nin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ve vahdet-i vücûd felsefesine olan alakası onun ilginç ve farklı bir yönünü oluşturur. Devvânî, İbnü'l-Arabî'den büyük bir saygıyla bahsedip onu tekfir edenlere cevap vermekte (*Risâle fî imâni Fir'avn*, s. 11), onun Firavun'un iman ettiğine dair düşüncesiyle gölge âlem, insân-ı kâmil, zuhûr, tevhid mertebeleri ve varlıkla ilgili görüşlerini savunmaktadır. Tasavvufa olan bu meyline rağmen muhtemelen İbn Miskeveyh'in *Tehzibü'l-ahlâk*'ından etkilenecek uzlete çekilmeye karşı çıkışına ve böyle yapanları, ihtiyaçlarını sürekli başkalarına yüklediklerinden dolayı

zulümde bulunduklarını söyleyerek tenkit edişine bakılırsa (*Ahlâk-ı Celâlî*, s. 236-237; krş. İbn Miskeveyh, s. 49, 128-129), Devvânî'nin bu konudaki fikirlerinin pasif değil aktif, münzevi değil sosyal bir düzeyde olduğu söylenebilir. Esasen kendisinin sadâret, kadılık ve müderislik görevleriyle geçen hayatı da onun inzivaya dayanan bir tasavvuf anlayışını benimsemişliğini göstermektedir.

Devvânî İslâm düşüncesinin üç ana ekolünü oluşturan kelâm, felsefe ve tasavvufu birleştirmek istemekte ve ele aldığı konuları bu üç disiplinin metot ve görüşlerini dikkate alarak açıklamaya çalışmaktadır. Bundan dolayı zaman zaman bunlardan birine veya diğerine meyledebilmektedir. Daha sonraki dönemlerde eserlerinin rağbet görmesinin sebeplerinden biri de onun yer yer çatışan söz konusu bu üç düşünce ekolüne atıflarda bulunması, savunmalar yapması ve bunları birleştirme denemelerine girişmiş olmasıdır.

Tahsil hayatı, Sünnî bir hânedan olan Akkoyunlular tarafından getirildiği görevler, yetiştirmiş olduğu öğrenciler ve telif ettiği eserler itibarıyla itikadda Eş'arî ekolünün fikirlerini, fıkıhta Şâfiî mezhebinin görüşlerini benimsemiş olduğu anlaşılan Devvânî'nin aslında bir Şîî olduğu, ancak *takıyye** gereği Sünnî görüşleri benimser görüldüğü ileri sürülmüştür. Bu iddianın ispatı için de Devvânî'nin bazı eserlerinde yer alan bir kısım ibarelerin te'viline çalışılmış ve ispatı mümkün görünmeyen bazı rivayetlere dayanılmıştır (Nûrullah et-Tüsterî, II, 222-224). Ayrıca bazı son dönem Şîî müelliflerince Devvânî'ye nisbet edilen (meselâ bk. Bahrülulûm-i Tahatabâi, II, 141; Fursat-ı Şîrâzî, s. 310-311; Muhammed-i Ali Devvânî, VII/3-4, s. 452) *Nûrû'l-hidâye* adlı apokrif bir risâlenin de onun Şîiliğini ortaya koyan bir eser olduğu iddia edilmektedir. Muhteva, üslûp, kullanılan dil ve terimler açısından incelendiğinde söz konusu eserin Devvânî'ye ait olamayacağı ortaya çıkmaktadır. Devvânî'nin takıyye yapan bir Şîî olduğu iddiasını ilk defa ileri süren *Mecâlisü'l-mü'minîn* müellifinin, tezini güçlendirecek bir muhtevaya sahip böyle bir risâleye hiç temas etmemesi de *Nûrû'l-hidâye*'nin uydurma bir eser olduğu görüşünü desteklemektedir.

Eserleri. Devvânî'nin Arapça ve Farsça olarak kaleme aldığı, büyük bir kısmı günümüze ulaşmış olan çeşitli alanlardaki eserlerinin önemli bir bölümünün,

kendisinden önce yazılmış bazı meşhur eserlerin şerh ve hâşiyeleri teşkil etmektedir. Bu eserlerin yazma nüshalarının çeşitli ülkelerdeki birçok kütüphanede bulunması, ayrıca büyük bir kısmının neşredilmiş olması onun eser ve fikirlerinin yaygınlığını ortaya koymaktadır. Devvânî'nin geniş bir liste oluşturabilecek olan eserlerinin en önemileri aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir:

Tefsir. Devvânî'nin Kur'an'ın tamamını kapsayan bir tefsiri yoktur. Ancak onun Kâfirûn, İhlâs, Felak ve Nâs gibi "kul" lafzıyla başlayan bazı küçük sûrelerin tefsirlerinden oluşan ve "Tefsirü'l-ḳalâkil" diye anılan küçük risâleleri yanında bazı âyetlere istinat ederek önemli kelâmî ve fikhî konuları tartıştığı müstakil risâlelerinin de bulunduğu bilinmektedir (Nûrullah et-Tüsterî, II, 227; *Keşfü'z-zunûn*, I, 447, 449, 457, 850). 1. *Tefsiru sûreti'l-Kâfirûn*. Devvânî'nin Cerûn adalarında iken yazdığı bu risâle Seyyid Ahmed Toyserkânî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (*Şelâşü Resâ'il* içinde, Meşhed 1411, s. 35-74). Cevdet Akbay, yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsiru Kul Yâ Eyyühe'l-Kâfirûn* adlı çalışmasında müellifin hayatını, ilmî şahsiyeti ve eserlerini incelemiş, daha sonra da söz konusu risâlenin Âtîf Efendi (nr. 2793), Köprülü (nr. 1602) ve Süleymaniye (Hacı Mahmud Efendi, nr. 385) kütüphanelerindeki nüshalarına dayanarak eserin edisyon kritiğini gerçekleştirmiştir (İstanbul 1987, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). Devvânî'nin bu risâlesi, müellifin tefsire dair iki eseri üzerinde bir çalışma yapan Mehnâz-ı Abbâsî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir (*Berrest-yi Bahş ez Âşâr-ı Tefsirî-yi Celâleddin-i Devvânî* içinde, s. 34-140). 2. *Tefsiru sûreti'l-İhlâs*. Süleymaniye Kütüphanesi'nde çeşitli nüshaları bulunan (meselâ bk. Hamidiye, nr. 1441, vr. 131^b-137^b) bu küçük risâle Toyserkânî tarafından neşredilmiştir (*er-Resâ'ilü'l-muhtâre* içinde, İsfahan 1405, s. 35-61). 3. *Tefsiru âyeti "Yâ benî Âdeme huẓû zîneteküm"*. A'râf sûresinin 31. âyetinin tefsiri olan ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshası bulunan (Esad Efendi, nr. 1143, vr. 83^b-89^a) bu risâle de Mehnâz-ı Abbâsî tarafından tahkik edilerek Farsça'ya çevrilmiştir (*Berrest-yi Bahş ez Âşâr-ı Tefsirî-yi Celâleddin-i Devvânî* içinde, s. 142-216).

Kelâm. 1. *Şerhu'l-‘Akā'id* 1-*‘Adudiyye*. Eş'arî kelâmcılarından Adudüddin el-İcî'nin *el-‘Akā'id* 1-*‘Adudiyye* ad-

lı risâlesine yapılan şerhtir. Müellifin en meşhur eserlerinden biri olan bu şerhe çeşitli hâşiyeler yazılmıştır (bk. el-AKÂİDÜ'İ-ADUDİYYE). Osmanlı medreselerinde uzun müddet ders kitabı olarak okutulan eser Siyâlkütüf, Gelenbevî ve Edirnevî hâşiyeleriyle birlikte birkaç defa yayımlanmıştır. Eserin Serbestzâde Ahmed Hamdî (ö. 1939) tarafından yapılan bir Türkçe tercümesi de bulunmaktadır (Trabzon 1309, 1310, 1311). 2. *Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tecrid*. Bu başlık, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin kelâm ilmine dair *Tecridü'l-kelâm* adlı eserine Ali Kuşçu tarafından yazılan eş-Şerhu'l-cedîd üzerine Devvânî'nin kaleme aldığı üç hâşiyenin (el-Hâşiyetü'l-kadîme, el-Hâşiyetü'l-cedîde, el-Hâşiyetü'l-eced) ortak adıdır (Keşfü'z-zunûn, I, 349-350). Devvânî'nin söz konusu şerhe yazdığı ilk hâşiyesine, çağdaşı Sadreddîn-i Şîrâzî'nin aynı şerhe yazdığı bir hâşiye ile itirazda bulunmasıyla bu iki müellif arasında başlayan ilmî tartışma, her iki âlimin aynı esere birden fazla hâşiye yazması sonucunu doğurmuştur (ayrıca bk. *TECRİDÜ'İ-KELÂM*). 3. *Risâle fî isbâtî'l-vâcib*. Devvânî'nin Allah'ın varlığı konusunu işleyen ve aynı adla anılan iki risâlesinden birincisine *er-Risâletü'l-kadîme fî isbâtî'l-vâcib*, ikincisine *er-Risâletü'l-cedîde fî isbâtî'l-vâcib* adı verilmiştir. Yazma nüshalarının bazısında Yâkub Bahadır Han'a, bazısında ise Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e ithaf edildiği belirtilen *er-Risâletü'l-kadîme* basılmıştır (İstanbul, ts.). İki bölüm ve bir hâtîmeden ibaret olan eserin isbât-ı vâcib konusuna yeni bir şey kattığını söylemek pek mümkün değilse de imkân delili ile *devir** ve *teselsül**ün iptali konusunda daha önce söylenenleri bir araya getirmesi, eksik olan hususları tamamlaması, bazı zayıf noktaları takviye etmesi sebebiyle başarılı bir eser kabul edilmektedir. Fahreddin er-Râzî ve onu takip eden kelâmcılardan nakillerin yapıldığı risâlenin pek çok şerh ve hâşiyesi bulunmaktadır (bk. Topaloğlu, s. 119-120). Eserin geniş bir ilgiyle karşılanması, müellifinin şöhreti yanında konusunda ilk müstakil eser hüviyeti taşımasının rolü büyüktür. Risâle Seyyid Muhyiddin Sâcîdî tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (Tahran, ts., Dânişkade-i İlâhiyyât ve Maârif-i İslâmî Ktp., nr. 492). *Risâle fî'l-mebde'î'l-evvel* ve *şifâtih ve esmâ'ih* adını taşıyan ve *er-Risâletü'l-cedîde fî isbâtî'l-vâcib* diye tanınan ikinci risâle ise sadece isbât-ı vâcib konusunu değil klasik bir kelâm ki-

tabının ilâhiyyât bölümünde yer alması gereken meselelerin hemen hepsini ihtiva etmektedir. Bu risâle de Ali Rızâ Celâlî tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş (Tahran 1369 hş., Medrese-i Âlî-i Şehîd Mutaahharî Ktp., nr. 14), ayrıca Farsça'ya kısmî tercümeleri yapılmıştır (İsmâil Vâiz Cevâdî, s. 341-347; Münzevî, II, 730). Eserin Abdülkâdir el-Cezâirî'ye ait bir şerhi Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Fâtih, nr. 3031). 4. *Risâle fî imânî Fir'avn*. Ölüm anında veya bir felâketle karşılaştıktan sonra iman etmenin geçerli olup olmadığı şeklindeki kelâmî münakaşanın işlendiği bu eserde Devvânî be's* halindeki imanın makbul olduğunu, dolayısıyla Firaun'un da imanlı olarak öldüğünü ileri süren Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Risâlede, bu fikri destekler mahiyette bulunduğu Yûnus sûresinin 90. âyetini ele alan müellif bazı aklî delillerle de görüşünü güçlendirmeye çalışmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde pek çok yazma nüshası bulunan esere (TÜYATOK, IV, nr. 2339) Ali el-Kârî Ferrü'l-'avn min müdde'î imânî Fir'avn adıyla bir reddiye yazmıştır. Bu iki eserin İbnü'l-Hatîb tarafından gerçekleştirilmiş tahkikli bir neşri bulunmaktadır (Kahire 1964). 5. *Risâle fî (mes'ele) halkî'l-a'mâl*. İnsan fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olduğu görüşünü işleyen küçük bir risâledir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan üç nüshasına (Ayasofya, nr. 399; Lâleli, nr. 2433; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1129) dayanılarak İlyas Üzümlü tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilen bu risâle (*Celâleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fî mes'eleli halkî'l-a'mâl Adlı Eseri*, İstanbul 1985, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), ayrıca Toyserkânî tarafından da tahkik edilerek yayımlanmıştır (*er-Resâ'îl-ü'l-muhtâre* içinde, İsfahan 1405, s. 67-76). 6. *ez-Zevrâ ve'l-Havârâ**. Kelâmcı, filozof ve sûfîlerin mebd ve meâd*la ilgili görüşlerini İsrâkî bakış açısından tenkide tâbi tutan eserin çeşitli baskıları vardır (meselâ İstanbul 1286; Kahire 1326). 7. *Risâle fî'r-rûh*. Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunan eseri (Hafid Efendi, nr. 443, vr. 22^b-31^a; Yazma Bağışlar, nr. 606, vr. 7^a-9^b) M. Zâhid Kevserî neşretmiştir (Kahire 1366/1947; Erzurum 1979). Ayrıca eserin Ali b. Ömer ile (Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 195, vr. 2^b-9^a) Abdülaziz Mecdi Tolun (Ankara Millî Kütüphane, nr. FB 587, vr. 1^b-5^b) tarafından yapılmış iki Türkçe tercümesi vardır.

Felsefe-Mantık. 1. *Şevâkilü'l-hûr fî şerhi Heyâkili'n-nûr*. Sühreverdî el-Mak-tûl'un *Heyâkilü'n-nûr* adlı eseri üzerine kaleme alınmış bir şerh olup müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. K 2332). İlk defa Muhammed Abdülhak ve Muhammed Yûsuf Kokan'ın (كوكن) tahkikiyle yayımlanmıştır (Madras 1953). Eserin Toyserkânî tarafından yapılan bir başka neşri de vardır (*Şelâşü resâ'îl* içinde, Meşhed 1411, s. 99-261). *Şevâkilü'l-hûr'a*, Devvânî'nin bazı eserlerine reddiyeleri bulunan çağdaşı Gıyâseddin Mansûr eş-Şîrâzî tarafından *İşrâku Heyâkili'n-nûr li-keşfi zulumâtî'l-gurûr* adıyla bir reddiye yazılmıştır. Bu eseri Nâsir Muhammedî yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiştir (I-II, Tahran 1369 hş., Medrese-i Âlî-i Şehîd Mutaahharî Ktp., nr. 181). 2. *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*. Tef-tâzânî'ye ait *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm*'ın mantık kısmının tamamlanmış şerhidir. Üzerine pek çok âlim tarafından hâşiyeler yazılan eserin (*Keşfü'z-zunûn*, I, 515-516) çok sayıdaki yazma nüshası (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Mihrîşah Sultan, nr. 330; Hamidiye, nr. 815; Lâleli, nr. 2635) yanında çeşitli baskıları da bulunmaktadır (Leknev 1288, 1293; İstanbul 1305, 1312). 3. *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Şemsiyye*. Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin mantığa dair eş-Şemsiyye adlı risâlesine Kutbüddin er-Râzî tarafından *Tahrîr-ür'l-kavâ'id-i'l-mantıkıyye fî Şerhi's-Şemsiyye* ismiyle yazılan şerhin "Tasavvurat" bölümünün hâşiyesidir. Eser birçok defa basılmıştır (İstanbul 1290, 1292, 1307, 1309; Kahire 1323, 1328).

Tasavvuf ve Edebiyat. 1. *Risâle-i Şayha ve Şadâ*. Allah'ın birliği, isimleri, sıfatları ve bunların tecellisiyle ilgili bazı meselelerin ele alındığı risâle Muhammed Rızâ Ezhârî tarafından neşredilmiştir (*Faşnâme-i Miskât*, sy. 29 içinde, Meşhed 1369 hş., s. 137-147). 2. *Şerh-i Rubâ'îyyât*. Devvânî'nin, bazı tasavvufî rubâîlerini şerhederek Osmanlı Padişahı II. Bayezid'e ithaf ettiği bir eseri olup çeşitli neşirleri bulunmaktadır (meselâ nşr. Mehdî Dehbâşî, Tahran 1368 hş./1990; Zuhürüddin Ahmed, *Quarterly Research Journal*, Lahor 1990, XII/1-4, s. 89-116). 3. *Şerh-i Yek Gâzel-i Hâce Hâfız*. Devvânî bu risâlesinde Hâfız-ı Şîrâzî'ye ait bir gazeli şerh ederken kendi tasavvufî görüşlerine de yer vermiştir. *Armağân*'da (Tahran 1319 hş., y. 21, sy. 7, s. 365-368; sy. 10, s. 537-546) yayımlanan risâle Necib Mâyil-i Herevî tarafından da neşre-

dilmiştir (*Der Şebistân-ı 'İrfân, Mecmû'a-i Resâ'il-i Fârisî ez Pîrân-ı İrân*, Tahran 1369 hş., s. 227-249). 4. *Şerh-i Beytî ez Gülşen-i Râz*. Şebüsterî'nin ünlü eseri *Gülşen-i Râz*'ın bir beytinin şerhi olup İsmâil Vâiz Cevâdî tarafından yayımlanmıştır (Tahran 1342 hş., *Tahkîk der Mebde-i Âferîneş*, 1/9, s. 13-25).

Ahlâk. 1. Ahlâk-ı Celâlî*. Asıl adı *Levâmi'u'l-ışrâk fî mekârimi'l-ahlâk* iken sonraları *Ahlâk-ı Celâlî* ismiyle meşhur olan eserin özellikle Hindistan'da birçok baskısı yapılmıştır (Kalkûta 1810; Leknev 1283, 1296, 1302, 1309, 1316, 1334, 1337; Bombay, ts.; Lahor 1923). 2. *Risâle-i 'Adâlet*. Devvânî'nin bu adı taşıyan iki risâlesi İran'da birkaç defa neşredilmiştir (meselâ nşr. İsmâil Vâiz Cevâdî, *Tahkîk der Mebde-i Âferîneş*, 1/1, Tahran 1342, s. 13-23; Necib Mâyil-i Herevî, *Mecmû'a-i Resâ'il-i Hattî-yi Fârisî* içinde, Meşhed 1368, I, 60-72).

Diğer Konulardaki Eserleri. 1. Ünmûze-cû'l-'ulûm. Devvânî'nin usûl-i hadis, fıkıh, ilm-i hilâf, kelâm-felsefe, tıp, tefsir, hendese, hey'et, mantık ve aritmetik gibi çeşitli ilimlere dair bazı mütalâalarını ihtiva eden eser, mukaddimesinde verilen otobiyografik bilgiler bakımından ayrı bir önem taşır. *Ünmûze-cû'l-'ulûm* Toyserkânî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (*Şelâşü resâ'il* içinde, Meşhed 1411, s. 263-340). 2. *Arznâme*. 1476 yılında Fars eyaleti valisi Sultan Halil'in huzurunda Şiraz'da düzenlenen bir geçit törenine katılan müelli-

fin bu törende gördüklerini yazmasıyla oluşan eser, Akkoyunlu dönemi askerî ve idarî teşkilâtıyla ilgili önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Devvânî'nin talebesi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi hattıyla bir nüshası bulunan (Revan Köşkü, nr. 2042, vr. 13^b-33^a) *Arznâme* ilk defa Kilisli Rifat (*Millî Tettebbûlar Mecmuası*, II/5 [İstanbul 1311], s. 273-305, 385-386), daha sonra da İrec Efşâr tarafından (Tahran 1335 hş.) yayımlanmıştır. V. Minorsky eseri İngilizce'ye özet halinde tercüme edip değerlendirmiştir ("A Civil and Military Review in Faris in 881/1476", *BSOAS*, X/1 [London 1939], s. 141-178). 3. *Risâle der Dîvân-ı Mevâlim*. Halkın şikâyetlerini dinlemek ve bunların giderilmesi için gerekli tedbirleri almakla görevli, devlet başkanınca teşkil edilecek özel bir divanın lüzumunu şer'î ve aklî deliller ışığında savunan bu risâle, A. Cevdet Paşa tarafından şer'iyye mahkemeleri yanında nizâmiye mahkemelerinin de kurulabileceğini gösteren klasik bir metin telakki edilmiş, bu mahkemelerin kurulması fikrine karşı ilmiye sınıfından gelebilecek tepkileri önlemek maksadıyla özet olarak tercüme edilip *Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye*'nin bir toplantısında okunmuştur. Söz konusu tercüme *Tezâkir*'de bulunmaktadır (IV, 85-90).

Klasik kaynaklar, Devvânî'nin bu eserlerinden başka sayıları azımsanmayacak irili ufaklı bazı eserleri de ona nisbet et-

mektedir (Devvânî'ye nisbet edilen bu eserlerle genel olarak onun eser ve görüşleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Harun Anay, *Celâleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, doktora tezi, İstanbul 1993, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Literatür. Devvânî'nin eserleri hakkında yapılan ve yukarıda belirtilen tahkik, inceleme ve lisans üstü çalışmaları yanında onun muhtelif yönlerini ele alan bazı ilmî araştırmalar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Ali Devvânî'nin eseriyle (*Şerh-i Zindegânî-yi Celâleddîn-i Devvânî*, Kum 1375) Ali Şehbâzî'nin doktora tezini (*Molla Celâleddîn-i Devvânî ve Berres-yi Ahvâl ü Âşâr-ı Ū*, Tahran 1363 hş., Dânişkede-i İlahiyyât ve Maârif-i İslâmî Ktp., Dânişgâh-ı Tahran, nr. 166-D), Devvânî'nin hayatı ve eserleri hakkında yapılan incelemeler olarak kaydetmek gerekir. Bunlardan başka Muhammed Hasan Halîl Ebû Hatab, Devvânî'nin kelâmıla ilgili görüşlerini (*Celâleddîn ed-Devvânî el-Müttekellim*, Kahire 1982, Külliyyetü Usûliddîn, Câmîâtü'l-Ezher Ktp., nr. 1459), Muhammed Enzârî'l-Hak ise onun sosyal felsefeye katkılarını (*A Critical Study of Jalâl al-Dîn al-Dawwânî's Contribution to Social Philosophy*, Aligarh Muslim University) doktora tezlerinde incelemiştir (son tez için bk. Muhammed Âdil Usmânî, *A Bibliography of Doctoral Dissertations on Islam*, Karachi 1985, s. 95). Devvânî ile ilgili olarak yazılan makalelerden, Mehmet Ali Aynî'nin Devvânî'nin idealist görüşlerini inceleyen yazısı ile ("Noté sur l'idéalisme de Djelaleddin Davânî", *Revue néo-scholastique de philosophie*, [Paris] 1931, XXXIII, 236-240) M. Gazi'nin Devvânî'nin siyasetle ilgili düşüncelerini ele alan makalesi ("Political Thought of Jalâl al-Dîn Dawwânî", *Journal of Pakistan Historical Society*, Karachi 1977, II, 139-149) kayda değer mahiyettedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Devvânî, *Ünmûze-cû'l-'ulûm* (nşr. S. A. Toyserkânî, *Şelâşü resâ'il* içinde), Meşhed 1411, s. 275-279; a.mlf., *Şevâkilü'l-hûr* (nşr. S. A. Toyserkânî, a.e. içinde), s. 130, 149, 179, 184, 209, 217; a.e., Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2332, vr. 92^b; a.mlf., *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3733, vr. 40^b-46^a; a.mlf., *Şerhü'l-'Akâ'id*, İstanbul 1305, s. 4-5, 28-30, 53, 61, 63-64, 79; a.mlf., *Risâle ft halkî'l-a'mâl* (nşr. İlyas Üzümlü, yüksek lisans tezi, 1985), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11, 21; a.mlf., *er-Risâletü'l-cedide ft isbâtî'l-uâcib*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 442, vr. 110^b, 113^a, 118^a; a.mlf., *er-Risâletü'l-kadîme ft isbâtî'l-uâcib*, İstanbul, ts., s. 8; a.mlf., *Risâle fî imâni Fir'avn* (nşr. İbnü'l-Hatib), Kahire 1964, s. 11; a.mlf., *Şerh-i Beytî ez Gülşen-i Râz*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1468, vr. 324^a; a.mlf., *Ahlâk-ı Celâlî*, Leknev 1302/1884, s. 17, 20,

Celâleddin ed-Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî* (*Levâmi'u'l-ışrâk fî mekârimi'l-ahlâk*) adlı eserinin Suyulcuzâde Mehmed Necib hattı ile yazılmış nüshasının ilk ve son sayfaları (Nuruosmaniye Ktp., nr. 2325)

25, 33, 88, 236-237; a.mlf., *Risâle-i Şayha ve Şadâ* (nşr. Muhammed Rızâ Ezhârî, *Faşlânâme-i Mişkât*, sy. 29 içinde), Meşhed 1369, s. 139, 141; a.mlf., *Risâle-i Tehlîliyye* (nşr. S. A. Toyserkânî, *Mecmû'a-i Resâ'il-i Hâftî-yi Fârsî* içinde), Meşhed 1368, II, 22-23, 25, 28-32; a.mlf., *Risâle-i 'Adâlet* (nşr. Necîb Mâyîl-i Herevî, a.e. içinde), Meşhed 1368, I, 65, 69; a.mlf., *Tefsîru sûreti'l-İhlâs* (nşr. S. A. Toyserkânî, *er-Resâ'i-l-lü'l-muhtâre* içinde), İsfahan 1405, s. 38; *Risâle-i Nûrû'l-hidâye* (nşr. S. A. Toyserkânî, a.e. içinde), İsfahan 1405, s. 109-128; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahhlâk*, s. 49, 128-129; Şehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, IV, 133; Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâ'is* (trc. Muhammed Fahrî Herâtî — Hakîmşah Muhammed Kazvînî, nşr. Ali Asgar Hikmet), Tahran 1323 hş., s. 141, 309-311; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, III, 111-112; Emin Ahmed-i Râzî, *Heft İklim*, Tahran, s. (Kitâbfurûşî-i Ali Ekber İlmî), I, 178-180; Ma'sûm Ali Şah, *Ṭarâ'îk*, I, 378; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'îk*, s. 137, 149, 290-295, 329-331, 356; Sâm Mirza, *Tuhfe-i Sâmî*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4241, vr. 50^a-51^b; Âşik Çelebi, *Meşâirü's-şuarâ*, vr. 101^a, 260^a-262^b; Hasan-ı Rûmlü, *Ahşenü't-tevârîh* (nşr. C. N. Seddon), Kalkûta 1931, s. 71-72, 82, 189-190; Feridun Bey, *Münşeât*, I, 270-271, 364; Meccîdî, *Şekâik Tercümesi*, I, 308-311, 341-342; Kummî, *Hulâşatü't-tevârîh* (nşr. İhsân İsrâkî), Tahran 1359 hş., I, 78-79, 84; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, II, 477, 554, 556, 565, 567, 572-573; Nûrullah et-Tüsterî, *Mecâlisü'l-mû'minîn*, Tahran 1365 hş., II, 221-229; Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb*, s. 41-44; Gazî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, I, 232-233; *Keşfü'z-zunûn*, I, 35-40, 92-93, 243-244, 346-351, 447, 449-450, 457, 515-516, 850, 877-878; II, 1043, 1063-1064, 1116-1117, 1144, 1537-1539; Bahrülulûm-i Tabatabâî, *Ricâlü's-seyyid Bahrû'l-'ulûm: el-Fevâ'idü'r-ricâliyye* (nşr. M. Sâdik Bahrülulûm — Hüseyin Bahrülulûm), Tahran 1363 hş., II, 141-143; Şevkânî, *el-Bedrû't-tâîf*, II, 130; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 85-91; Hansârî, *Rauzâtü'l-cennât*, Kum 1391, II, 239-244; Rieu, *Catalogue*, II, vr. 442^b, 828^b; *TÜYATOK*, I, nr. 10, 117-119, 122-124, 250-259, 275-278, 859-861, 1005-1008; IV, nr. 2339; Brockelmann, *GAL*, II, 217-218; *Suppl.*, II, 306-309; İrec Efşâr v.dğr., *Fihrist-i Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yı Millî*, Tahran 1325 hş., XI, 1-4, 117-121, 176-177, 232-233, 237-238; İrec Efşâr, *Fihrist-i Mağâlât-ı Fârsî*, Tahran 1348 hş., I, 527, 832, 851-852; II, 18, 22-23, 156, 573-575; Münzevî, *Fihrist*, I, 650; II, 730, 771, 808, 810, 1069, 1084, 1672-1673; Hânâbâ, *Fihrist*, I, 193-194; V, 5341; Fursat-ı Şîrâzî, *Âşâr-ı 'Acem*, Tahran 1362 hş., s. 309-311; Mehnâz-ı Abbâsî, *Berres't-yi Bahşî ez Âşâr-ı Tefsîrî-yi Celâleddîn-i Devânî* (doktora tezi), Kütübhanê-i Danîşkede-i İlahîyât ve Maârif-i İslâmî Danîşgâh-ı Tahran, nr. 499-F; Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, Ankara 1981, s. 117-121; Muhammed-i Ali Devânî, "Risâle'î der Şerh-i der Celâleddîn-i Devânî" (nşr. Muzaffer Bahtiyâr), *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî*, VII/3-4, Tahran 1349, s. 447-457; İ. Vâiz Cevâdî, "Risâle-i İsbâtü'l-vâcib-i Cedid-i 'Allâme Devânî", *Mecelle-i Vahtid*, V/4, Tahran 1347 hş., s. 341-347; Muammer Eroğlu, "Devvânî", *İA*, III, 565; Ann K. S. Lambton, "al-Dawâni", *EI*² (İng.), II, 174.

DEYBÜL

(الديبل)

Pakistan'ın Sind eyaletinde
bugün mevcut olmayan
eski bir liman şehri.

İslâmî kaynaklarda adı Mihrân olarak geçen İndus nehrinin batısındaki koyun ağzında kurulmuştur. Muhammed b. Kâsım es-Sekafî'nin, 92 (710-11) yılında Seylan'dan Hicaz ve Irak'a giden müslümanların gemilerine saldırılması üzerine Sind yöneticisi Raca Dâhîrî cezalandırmak için sefer yaptığı ilk yerdir. Deybül çoğunlukla büyük bir kısmı Med kabilesinden olan tüccar ve sanatkârların oturduğu deniz ticaretinde gelişmiş bir merkezdi. Burayı fethetmek için Ubeydullah b. Nebhân ve Büdeyl b. Tahfe el-Becelî kumandasındaki orduların deniz yoluyla yaptıkları ilk iki seferden bir sonucun alınamamıştı. Bu durum karşısında Muhammed b. Kâsım karadan saldırıya karar verdi ve planlarını başarıyla uyguladı. Araplar Hindistan'da ilk defa etkili bir silâh olan mancınığı kullandılar ve üzerinde, halkın gözünde zaptedilmezliğin sembolü olan büyük bir bayrağın dalgalandığı ünlü kuleyi yıktılar. 40 metreye yakın yüksekliği olan bu kule, Araplar'ın "menâretü'l-Büd" dedikleri bir Budist stupası (veya deval) idi ve tepesinde rüzgâr estiği zaman gölgesi bütün şehri kaplayan çok büyük bir kırmızı bayrak dikilmişti. Deybül adının da Sanskritçe "mâbed" demek olan dîval / dēbal (dēva-ı "ilâhî ev") kelimesinden geldiği bilinmektedir. Mancınıkla atılan bir taşın büyük bir gürültüyle stupayı yıkması üzerine şehir kısa sürede düştü. Şehrin ele geçirilmesinden sonra gayri müslimlere serbestlik tanındı ve zimmî statüsünde koruma altına alındılar. Muhammed b. Kâsım burada Sind topraklarında inşa edilen ilk camiye yaptırdı ve kurduğu yeni mahallelere 4000 kadar Arap aileyi yerleştirdi. Uzun süre harabe halinde kalan stupa, 846 yılında Vâsiḳ-Billâh'ın Deybül valisi Anbesa b. İshak ed-Dabbî tarafından kısmen tamir ettirilerek hapishaneye çevrildi.

Arap kaynaklarının belirttiğine göre Deybül şehrinin büyük bir kısmı 893'te meydana gelen bir depremde harabeye dönmüş ve halktan binlerce kişi ölmüştür. Ancak 1239'da Radiyyüddin Hasan b. Muhammed es-Sâgânî'nin burayı ziyaret etmesinden, depremden sonra terk edilmediği ve tekrar oturulabilir hale

getirildiği anlaşılmaktadır. Radiyyüddin es-Sâgânî Deybül'ün varlıklı sınıfnın eskiden beri korsanlık yaptığını bildirmektedir. Cengiz Han'a yenildikten sonra 1221'de Sind'e gelen ve Deybül'ü ele geçiren Celâleddin Hârizmşah'ın buradaki bir tapınağın yerine cami yaptırması, XIII. yüzyılda dahi Deybül'de putperestliğin yaygın olduğunu ve şehirde önemli sayıda gayri müslimin yaşadığını ortaya koymaktadır.

İslâm hâkimiyetinin ilk dönemlerinde bir kültür ve eğitim merkezi olan Deybül müslümanlar arasında önemli bir yere sahipti; Sem'ânî ve Yâkût burada yetişmiş çok sayıda hadis âliminden bahsediler. Sonradan şehir büyüklüğüne, geniş nüfusuna ve yakın zamanlara kadar mevcut olmasına rağmen bilinmeyen bir sebeple tahrip olmuş ve ortadan kalkmıştır. Şehrin kalıntılarını bulup meydana çıkarmak için çeşitli çalışmalar yapılmışsa da bir sonuç alınamamıştır. Arap yazar ve seyyahlarının eserleri şehrin İslâm öncesi ve İslâmî dönemdeki durumu üzerine değerli bilgiler ihtiva etmekte, fakat tam yerini tesbit hususunda yardımcı olacak bilgi vermemektedirler. Pakistanlı arkeologlar 1958 yılında bazı tarihçilerin Deybül'ün yeri olarak gösterdikleri Bambur bölgesinde geniş çapta kazı yapmış, fakat bir neticeye ulaşamamışlardır. İki yıl devam eden kazılarda ortaya çıkarılmış olan kalıntılar eski Deybül'ün Bambur bölgesinde bulunduğu hususunda kesin bir bilgi vermemektedir. Bu durumda bu iki eski şehrin farklı yerler olduğu fikri kuvvet kazanmakta ve İstahrî'nin eserinde Deybül şehrinden ayrı, Bambur tapınağından ayrı bahsetmesi de bu görüşü desteklemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 634-638, 644-645; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 79; İstahrî, *el-Mesâlik* (de Goeje), s. 174-175; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, s. 317, 328; *Hudûdü'l-'âlem* (Minorsky), s. 123, 372; Makdisî, *Ahşenü't-teḳâsim*, s. 479; Bîrûnî, *Tahḳîku mâ li'l-Hind*, Haydarâbâd 1377/1958, s. 167; Bekrî, *Mu'cem*, II, 569; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 393-395; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 495; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, I, 406; III, 85; V, 59, 465; Cüzcânî, *Ṭabakât-ı Nâsirî*, I, 447, 452, 459; *Géographie d'Aboulféda*, II/2, s. 111; Abdülhamid Khan, *Towns of Pakistan: Ancient and Modern*, Karachi 1950, s. 61-62; La Strange, *The Land of The Eastern Caliphate*, London 1966, s. 330-331; S. Qudratullah Fatmî, "The Twin Ports of Daybul", *Sind Through The Centuries* (ed. Hamida Khuhro), Karachi 1981, s. 97-105; J. Horowitz, "Deybül", *IA*, III, 567; A. S. Bazmee Ansari, "Daybul", *EI*² (İng.), II, 188-189.

